

БЛАГОВЕРНИ КНЕЗ СРПСКИ СТЕФАН ШТИЉАНОВИЋ У ЦРКВЕНОМ, НАРОДНОМ И КУЛТУРОЛОШКОМ ПАМЋЕЊУ — ПОВОДОМ 480 ГОДИНА ОД БЛАЖЕНОГ УСНУЋА

Презвитер
Селимир Д. Вагић*

Епархија бачка,
Речна флотила Војске Србије,
Нови Сад

Горан М. Јанићијевић**

Православни центар за младе
„Свети Петар Сарајевски“
Источно Сарајево

Апстракт: Поводом 480. годишњице блажене кончине Светиої и блаверної кнеза Стефана Штиљановића истраживање на тему његової живої, дела, култи и шековина резултирало је теоријском интерпретацијом теме, заснованом на контекстуализацији наведених феномена. Тежило се посматрању, разумевању и тумачењу теме из различитих ујлова са циљем реконструкције комплетније слике о месту и значају култи Светиої Стефана Штиљановића у оквирима православне и националне културе и духовности. Управо то је и разлог преближавања појединачних области тако да садржај рефлектује синонимности формирања самої култи. Уметничке шековине, повезане са светитељевим ликом и наслеђем иакође су посматране у контексту културне традиције. Истовешта је ствар са темом Стефана Штиљановића у односу на војну службу, што представља значајну област истраживања.

Кључне речи: Свети Стефан Штиљановић, култ, мошти, иконе, војска.

Увод

Обележавање осамдесете годишњице преноса моштију светих цара Уроша, великомученика кнеза Лазара и кнеза Стефана Штиљановића 2022. године представљало је и оквир једног ширег, пре свега — молитвеног сећања на тројицу благочестивих владара кроз

* selimirvagic@gmail.com.

** dgjanicijevic@gmail.com.

освештану историју српског народа. Будући да је реч и о значајним реликвијама са сопственом историјом, наведени јубилеј означава и колективно памћење једног важног догађаја из српске духовне сфере. Из поменутог контекста произишле су бројне теме и истраживања у домену историографије, агиологије, теорије старе књижевности и историје уметности. Обележавање шестогодишњице манастира Раванице (1981) и Косовског боја (1989) резултирало је великим бројем научно-истраживачких радова, повезаних са личношћу и делом светог великомученика кнеза Лазара указујући, с друге стране, на чињеницу да је реч о неисцрпној теми. Чини се да о светитељству и улози светог цара Уроша још увек није све речено те остаје нада да ће се то догодити у будућности. Околност да се на наведени јубилеј 2022. надовезује још једна годишњица у 2023. — 480 година од блажене кончине Светог кнеза Стефана Штиљановића, определило је наше истраживање ка овој теми са тежњама да се кроз теоријску синтезу осветле личност, култ и тековине овог благоверног и христољубивог владара из рода српског. У односу на тему и циљеве примењује се један комбиновани метод културолошког карактера док се тематска контекстуализација темељи на црквеном предању са аспекта литургијског искуства. У сваком смислу и из многих перспектива посматрано уочава се да је реч о једној изузетној личности, животу у сложеним историјским околностима и култу, који повратно отвара многа историјска питања. Кроз теме личности и животног пута Стефана Штиљановића потенцијално се открива феномен непоколебљивости вере и принцип народног јединства — кроз лично *вјерују*, али и карактер свести предака. У замршеним политичким околностима благоверни кнез Стефан репрезентује српски православни етос у једном сложеном историјском контексту што наведену тему чини неисцрпном, упркос бројним темељним истраживањима и тумачењима појединачних појава које обухвата. Истовремено, суочавамо се и са осетљивом методологијом тумачења агиографских и књижевних извора у ширем смислу која, у односу на тематски фокус, има значајну улогу у нашем истраживању.

Изузев фокуса на феномену светитељевих моштију у ширем контексту култа Стефана Штиљановића у оквирима теоријске интерпретације посматра се и тумачи војни аспект не само кроз предање и неке писане изворе о његовој војној служби већ и на основу тако дефинисаних култних оквира. Припадници војних јединица, особито Речне флотиле, Стефана Штиљановића и данас схватају као сопственог заступника пред лицем Господњим. Исто тако,

постоји теза о његовом ктиторству у манастиру Шишатовцу што није поткрепљено историјским изворима, али се, из перспективе оформљеног култа, не може занемаривати. У методолошком смислу, стога, посегло се за изворима који не реферишу експлицитно на биографске садржаје већ и на предање, забележено у књижевности, како старијој литургијског карактера (службе) тако и делима Стефана Митрова Љубише и Милоша Црњанског у којима се преплићу историја и мит. На тај начин доспело се до одређених сазнања, кључних за разумевање етичке потке народа којем је припадао и у чију се историју и традицију „златним словима“ уписао.

1. Житије Стефаново између историје, култа, књижевности и ликовне уметности

Живот и дело Стефана Штиљановића делимично су реконструисани на основу историјских извора у којима се он, превасходно посредно појављује. Литургијско-агиографски текстови укључујући и *Повесно слово о Свешом и праведном кнезу Стефану Штиљановићу*, са друге стране, представљају обимну грађу и пружају широки опсег сазнања у контексту етичких аспеката, који су га афирмисали да буде схваћен као један од херојских ликова православне српске традиције. То представља и основ контекстуализације теме. Више верзија животописа Стефана Штиљановића потврђује сложеност теме и због недостатка историјских писаних извора правац истраживања најпре води ка неким уметничким традицијама.

1.1. Стефан Штиљановић и Паштровићи; од локалних ка општенационалним аспектима култа

Најстарији иконографски приказ Светог Стефана Штиљановића из 1620. налази се у Цркви Светог Николе у манастиру Градиште код Буљарица (Зарић 1985, 72) (слика 1). С обзиром на чињеницу да се упокојио недуго након 1543. године (Милеуснић 2005, 22), протекло је нешто више од седамдесет година до настанка приказа у наведеној паштровској светињи. Податак који се налази на натпису са фреске и обавештава да је светитељ „од Паштровића“, не реферише непосредно на историјску стварност колико на извесно порекло култа и његову повезаност са овим свеште-

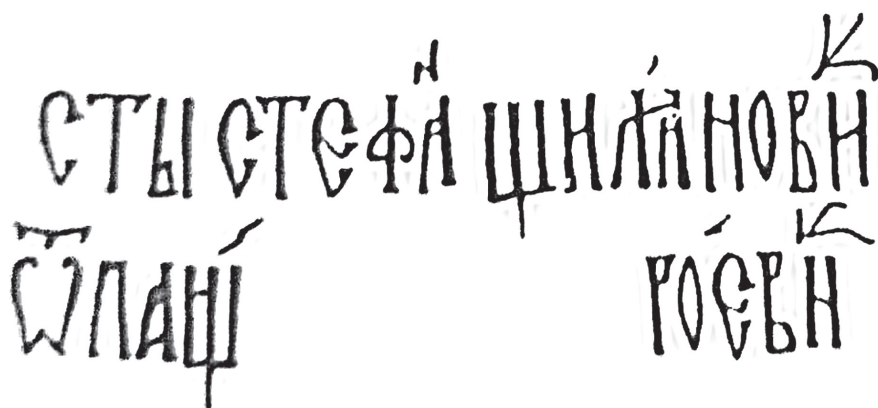
ним локусом¹ (слика 2). Сам положај Стефанове фигуре између монументалног попрсја светог Николе, према утврђеном иконографском обрасцу уочљивом у оба слоја зидног сликарства у Светом Николи Дабарском (XIV и XVI столећа) и светих ратника Теодора Тирона и Теодора Стратилата (Пејић 2009, 85–86 и 152), многогочит је и сведочи о израженој потреби Паштровића да Стефан остане забележен као део локалног култа у универзалном хришћанском контексту. Свакако није случајно постављен поред поменуте двојице светих ратника, који су, кроз развој иконографије зидног сликарства у средњовековним црквама стекли посебно значење између симболичког величања ратних вештина, услед чега су понекад приказивани као коњаници попут примера из Богородичине цркве у Доњој Каменици (Јанићијевић 2023, 306–309) и стицања мученичког венца. Неопходно

Слика 1. Цртеж фреске Стефана Штиљановића из Цркве Светог Николе манастира Градиште. Преузето из Милеуснић 2005, 6.

ци попут примера из Богородичине цркве у Доњој Каменици (Јанићијевић 2023, 306–309) и стицања мученичког венца. Неопходно

¹ „У време кад је настајало сликарство у Градишту Паштровићи су били у процепу између напада Османског царства и западног католицизма, које је управо преко Паштровића и самог манастира Градишта у појачаној офанзиви покушавало да успостави чвршћу везу са центром Српске Цркве у Пећи и приволи је на унијаћење. Локални светац, помоћник сиротих и борац против иноверника, насликан је да би му се гледаоци обраћали за помоћ у невољи, у иконографском типу свеца заштитника и помоћника. На градиштанској фресци не истичу се владарски атрибути Стефана Штиљановића. Иако је, по легенди, био последњи паштровски кнез, то није забележено у натпису, јер је, очигледно, његовим сународницима била битнија његова помоћ у борби за опстанак и очување вере међу иноверницима него неговање владарске традиције“ (Зарић 1985, 74).

Слика 2. Натпис поред златокруга (ореола) Светог Стефана у Цркви Светог Николе у манастиру Градишту. Преузето из Милеуснић 2005, 6.

је усмерити пажњу и на крст у десној руци Стефана Штиљановића, који, по свему судећи, не представља једино потврду његовог светитељства, већ га, за сада на недокучив начин, поближе одређује. На основу бројних приказа у средњовековном и поствизантијском зидном сликарству уочава се да је крст превасходно схватан као одличје мученика; ипак, неки изузеци упућују и на додатно истраживање.² Из перспективе коју је дефинисала Р. Зарић очигледно је да детаљ крста у руци Стефана Штиљановића постаје кључан за разумевање његовог места у црквеној и повесно-предањској сфери, те да носи једно дубље и сложеније значење. По узору на представе Светога цара Константина и Јелене са голготским крстом, развијана је пракса да се и други благочестиви владари приказују са овим атрибутутом. У томе би се могла огледати тенденција да Стефан коначно буде схваћен као последњи српски хришћански владар, упркос другачијим историјским чињеницама (Стојковски 2023, 392). Премда се крстови у рукама владара приказују као необично витки, високи и богато украшени, док је крст у Стефановим рукама једноставнијег облика, ипак треба узети у обзир могућност да су Паштровићи желели да Стефана Штиљановића овековече и као сопственог кнеза, што у њи-

² „На познатим иконографским представама Штиљановић је најчешће представљен са крстом у руци или му крст доноси анђеоско знамење. Крст у руци овог свеца нема симболику мучеништва, како је то углавном уобичајено у хришћанској иконографији. Штиљановић није био, нити је прослављен као мученик. Он је био борац за одбрану православља и у његовој иконографији крст симболише борбу за веру. Зато га писац Службе (други канон, песма шеста) пореди са Константином, првим хришћанским царем, који је своје победе постигао ‘више помоћу крста’.“ (Зарић 1985, 82).

ховим историјским оквирима, са друге стране, није била владарска титула у смислу да се налазио на челу неке кнежевине већ се односила на племенског вођу и начелника судског већа. Ипак, светитељ је у оквирима предања запамћен као владар (кнез или деспот) те се повезује са репрезентативном круном из кивота са моштима, која се данас налази у Музеју СПЦ у Београду (слика 3). Приказивање појединих преподобних отаца Цркве са краћим крстом у руци који такође нису били мученици, такође представља са друге стране извесну праксу. О томе сведочи икона Светог Прохора Пчињског коју је насликао Диче Зограф (Давидов-Темерински 2003–2004, 160–162), ослањајући се на раније приказе у оквирима самог манастира (Проловић 2015, 272). Пчињски пустињак је на овај начин приказиван и у XIV/XV столећу што рефлектује тенденцију да се анахорети схватају као исповедници у подвигу вере, а тиме и састрадавајући Христу.³ Њихово је „исповедништво“ очигледно схватано на нивоу утицајности у погледу утврђивања сопственог народа у хришћанској вери, те су подразумевани као „духовни родитељи“, као што је случај са Светим Симеоном Мироточивим — Стефаном Немањом, који је такође приказиван са крстом у десној руци. Када је Стефан Штиљановић у питању наведени основ контекстуализације може се хронолошки и тематски потврдити на примеру зидног сликарства у манастиру Ораховици (1594), у којем је православност наглашавана кроз сукцесивност и континуитет,⁴ пре свега на нивоу очувања вере предака (Јанићијевић 2021, 243). Редовно наглашава на Стефанова православност и истрајавање у вери, афирмисали су га за место на крају поворке благочестивих хришћанских владара из рода српског. Премда за сада остајемо без коначног разрешења приказа Стефана Штиљановића са крстом, наведене претпоставке постају извесне смернице за даља истраживања и тумачења.

Приказ благоверног кнеза Стефана Штиљановића у светониколајевском католикону манастира Градишта и особито текстуална одредница рефлектују „сећање“ на његово наводно паштровско порекло. На то делом указује и његов патронимик Штиљановић, који је,

³ Подскалски је изнео такво запажање у вези са преподобним Петром Коришким, истичући: „Петар се мора сматрати мучеником без крви, који се својим аскетским одрицањима разпињао заједно са Христом.“ (Подскалски 2010, 462).

⁴ „Око фокусне представе којом је у пећкој припрати изражена идеја о божанском пореклу власти куће Немањића, али и светородности њихове породице — лозе Немањића сачуване из XIV века, заслугом патријарха Макарија Соколовића оформљене су нове иконографске целине којима је обезбеђено истицање црквеног континуитета“ (Кучековић 2007, 104).

Слика 3. Круна из кивота Светог Стефана Штиљановића. Музеј СПЦ у Београду. Фото: Музеј СПЦ.

према примерима са ликовних приказа и из историјских списа бележен и као Шкиљановић, Шчиљановић, Шкриљановик, итд. Борис Стојковски сматра да је код коначног знаменовања овог светитеља пресудна била улога Цркве.⁵ Међутим, могућност да је презиме изведено од данас у Срба заборављеног мушког имена Стилијан те његове „словенизоване“ верзије Штилијан или Шчилан, управо би могла потврдити његово паштровско или црмничко историјско порекло. Није

⁵ „Наиме, у свим савременим историјским изворима његово име има облик Степан Шкилатовић/Скиљановић/Шкољановић, а име, односно народни облик имена Стефан — Степан и сам користи у неким документима. Међутим, познија црквена традиција и хагиографија, као и записи на црквеним књигама, ипак су га називали Стефан Штиљановић, што је и име које је ушло у широку употребу и у научним круговима, те се стога и овде користи доследно“ (Стојковски 2023, 385).

сасвим извесно, са друге стране, да је Стефан рођен у Паштровићима тј. Бечићима или околини Будве, како је то запамћено у предању на које се ослањају бројни истраживачи као и књижевник Стефан Митров Љубиша. Истоветни податак налази се у *Повесном слову* (Милеуснић 2005, 6). Постоји, међутим, теза да је порекло Штиљановића из Црмнице (Петровић и Достих 2019, 418), а налази се и у мемоарима Рада Турова Пламенца: „Наиме он у једном одговору на писмо др Јована Ердељановића говори о поријеклу грба своје породице и њеном географском поријеклу. С тим у вези, он племићку породицу Штиљановић смјешта у предјеле Црмнице, тачније у данашње село Забесин код Вирпазара. Управо овдје је у свијести народа и данас усађен веома снажан осјећај историјског наслеђа Штиљановића, прво као племића везаних за Немањиће, а потом и за Црнојевиће као посљедње средњовјековне владаре Зете“ (Петровић и Достих 419). Аутори упућују на две куће у Забесину које су биле лична својина неких штитоноша Немањића и једну за коју се сматра да је баштина Штиљановића. Што се приморја тиче, у истом раду претпоставља се да је у питању Стефанов дипломатски боравак међу Паштровићима: „Највјероватније је Свети Стефан управо због сродства са Црнојевићима постао њихов намјесник у Паштровићима“ (Петровић и Достих 2019, 419). Према другим тумачењима Штиљановићи су у XV столећу дошли у Паштровиће и населили се у Бечићима: „Они који су остали у Забесу били су врло угледни и имућни, и носили су старешинска звања“ (Збор 2017). Паштровићи су представљали организовану заједницу дванаест племена (братстава) са централном управом тј. заједничким судом, касније названим „банкадом“ (Греговић 2005), а који је био сачињен од четворице судија — „суђа“, двојице војвода и дванаест властелина. Стефан Штиљановић као кнез паштровски спомиње се у приповетки „Скочидјевојка“ Стефана Митрова Љубише. За кнеза је, наводно, био изабран у манастиру Режевићи (Medojević 2012). Укрштање легенде о трагичном, часном самоубиству Руже, верне заручнице Стефана Калођурђевића и повести о кнезу Стефану са завршницом у којој се описује разарање манастира Ратац, рефлектује суморну слику околности у којима су се Паштровићи нашли „између Сциле и Харибде“ (Vuković 1985, 37–40) и у којима су се борили да очувају „своју самобитност“. Неминовно је уочити да се и у овом делу Паштровићи повезују са Црмницом, односно да постоји извесна географска и комуниколошка повезаност оближњих крајева и становништава. Осим тога, за С. М. Љубишу очигледно није упитна родбинска повезаност Штиљановића и Калођурђевића. Теоретичари књижевности и књижевни критичари кроз

време износили су прилично уједначена мишљења о књижевним начелима С. М. Љубише на основу његових тежњи ка „историцизирању“ наратије, међутим, посежући за дубљим значењем одређених догађаја чини се да књижевнику и није био примарни циљ дословно преношење повесне фактографије, те ни његова књижевност није настала на темељима доследног приступа документима. На темељу народне традиције књижевник, заправо, контекстуализује историјске догађаје и кроз честе дигресије (Медиговић-Стефановић 2012, 174) тежи успостављању одређене етичке слике народа којем је и сам припадао. Уосталом, утврђено је да су се неки документи које је узимао у обзир, показали као фалсификати. У епизоди о Стефановом поварању Руже ратачком игуману Серафину Петровићу и потоњем разарању манастира вероватно су садржане легенде и предања везана за нека друга места. Како је закључено, Ратац је, заправо, био бенедиктинска опатија (Митровић 2020, 137–143). Владарско даривање самостана Богородице Ратачке од краља Милутина и његове мајке краљице Јелене као и нека каснија завештања имовине Паштровића овој опатији, створили су оквир за легенду о ратачком манастиру као православном (Митровић 2020, 144–147). У односу на чињенице да су након разарања Ратца његови поседи припали манастирима Градиште и Прасквица те да је Градиште сматрано ратачким метохом (Митровић 2020, 146), постаје јаснија Љубишина перспектива. Распрострањено уверење јесте да је Стефан Штиљановић пре одласка из Паштровића 1493. године раздао своју имовину или је завештао неком од паштровских манастира. Такође му се приписују ктиторије у манастиру Прасквици и Цркви Светог Николе у Бечићима (Милеуснић 2005, 6). У Стефановом опраштању са ратачким игуманом Серафином Поповићем, према казивању С. М. Љубише, налазе се подаци о подели кнежеве имовине,⁶ који су, премда упитни у односу на историјске изворе, углавном прихватани као веродостојни и тако преношени. Раздавање имовине, тако, постаје још један симболички основ памћења Стефана Штиљановића.

На *штедросћ* Стефанову указује и текст на развијеном ротулусу са фреске у Градишту, који се темељи на јеванђелском наводу (Мт. 19, 21), премда се и на фрескама у немањихким задужбинама сличан могао наћи као исказ индијског принца Јосафа о остављању свега и од-

⁶ „Први заклад опоруку, којом остављам своју преоставштину сестрићу, ако се жив поврати и стани у отаџбини. Дође ли му пусти глас, то моје нека пође половина манастиру Прасквици, којег сам ја ограддио, а друга манастиру Дуљеву, којег ја ограддио Душан. Земље и куће у надлушкоме пољу остављам Роцу да ме помињете жива и мртва“ (Љубиша 1969, 127).

ласку у пустињу (Радојчић 1952–1953, 79). Осим тога што се у самом „Стефановом исказу“ садржи изјава да је такво „упутство“ чуо у Јеванђељу, аутор приказа и наручиоци очигледно су сматрали да је Штиљановићева имовина била замашна, чиме је и његова „јеванђелска“ жртва још више наглашена. Једина дилема може бити око тога да ли се мисли на раздавање имања приликом напуштања приморја или је у питању отварање житница и давање народу у угарским крајевима. Овај приказ из 1620, са друге стране, представља и одређени „вапај његових саплеменика у невољи“. У сваком случају, није до краја разјашњен разлог Штиљановићевог напуштања Паштровића, које се оквирно датује на 1498. годину (Половина 2013а, 348).

1.2. Стефан Штиљановић у Срему

Стиче се утисак да је због неких млетачких интрига кнежев опстанак у приморју био доведен у питање, док С. М. Љубиша као разлог кнежевог одласка наводи жалост због наводне смрти сестрића Стевана Калођурђевића (Љубиша 1969, 142). Најранији документ у којем се спомиње Стефан Штиљановић представља даровница краља Фердинанда Хабзбуршког из 1527. године.⁷ Прво његово боравиште, како се верује на основу извештавања патријарха Пајсија, био је Моровић у Срему у који је, по свему судећи, доспео крајем XV столећа, бораваћи тамо до Мохачке битке 1526. године (Милеуснић 2005, 11–13). Премда оскудни, историјски извори не потврђују ову тезу.⁸ Насупрот томе на основу поменуте даровнице из Острогона сазнаје се да је од Фердинанда добио поседе у вировитичкој жупанији Михољинец и Глоговицу (Стојковски 2023, 387). Након 1530. спомиње се као кастелан Новиграда (*castellanus de Wywar*), који је боравио у Ораховици на имању Ладислава Мореа (Стојковски 2023, 388). Околности у којима се првобитно нашао, условљене су борбама за угарски престо након упокојења краља Лудовика II. У сукоб између претендената — аустријског надвојводе Фердинанда Хабзбуршког и ердељског војводе Ивана

⁷ „Radi se o darovnici kojom kralj Ferdinand Habsburški za vjernu službu Stefanu daruje posjede Myhiliancze (najvjerojatnije današnji Miholjanec, nedaleko od Virja) i Glogovitzca (kod današnjeg mjesta Gornja Glogovnica uz sjeverniju od dviju trasa prometnica koje povezuju Krice i Koprivnicu) u Križevačkoj županiji“ (Seletković 2022, 15).

⁸ „Историјска истина је ипак била другачија, узевши у обзир чињеницу да према документарним изворима Моровић у то време није припадао ни Бранковићима нити Штиљановићу. Постоји и повеља из 1508. године, датована у 20. мај, када је палатин Имре Перењи наложио да се Беатриса, удовица Јована Корвина, ванбрачног сина краља Матије Корвина, те ћерки Јелисавети, додели тврђава Моровић за коју је било заложено 5250 златних форинти.“ (Стојковски 2023, 387).

Запоље увучен је и Штиљановић, тада већ „михољаначки и глоговнички властелин и кастелан крајишких градова Новиграда“ (Милеуснић 2005, 15). Прославио се као крајишки извидник и стратег. За лојалност и заслуге Стефан је од Фердинанда добио „опустошени посед Ezthyen у сремској жупанији“ (Стојковски 2023, 388) док се на основу документа из 1540. Стефан помиње као префект Валпова (*Stephanus Scilianovich ex castro Walpo*) (Стојковски 2023, 389–390). У овој даровници такође се помиње и Стефанова жена Јелена, рођена Богдановић (Seletković 2022, 25–26). Успешност Стефанове службе на пограничном угарско-османском подручју било је познавање словенског језика и ћириличног писма као искључивих средстава комуникације између два царства (Seletković 2022, 11). Након османлијског заузимања Пожеге а тиме и поседа Стефановог добротвора, сродника и савезника Ладислава Мореа, Штиљановић је предводио мисију преговора са Мехмед-бегом Јахјапашаћем, који му је том приликом обећао да ће ослободити Мореову децу, а коју је Иван Запоља одвео са собом приликом заузимања Палоте 1533. године (Seletković 2022, 27). Штиљановићев прелазак у Валпово и Шиклош 1540. није до краја разјашњен, особито у односу на блискост између њега и Ладислава Мореа који се у то време још увек спомиње у историјским изворима (Seletković 2022, 29). Но, како П. Селетковић закључује, вероватно се као префект наведених утврђења у поседу угарског великаша Петра Перенија нашао као способан стратег: „Можда је један од разлога била и обрана Валпова као једне од најистуренијих тачака према Османлијама и њиховом упоришту на подручју Осијека, што доказује вјеру у Штиљановића као способног војног заповједника“ (Seletković 2022, 29). Стога и његово сахрањивање недалеко од Шиклоша постаје разумљива околност. На брду Ђунтиру окончано је његово земаљско *жиџије* али овај *mons sacre* српског народа обележава настајање и развијање светитељског култа Стефана Штиљановића, у којем ће, потом, бити „кодирани“ појмови општенородних прогонстава од страних освајача, сеоба, војних подвига као и истрајавања у православљу као вери отаца.

2. Култ и мошти Светог Стефана Штиљановића

Насловни појмови другог дела нашег разматрања показују се као међусобно повезани. Наиме, развој светитељевог култа формално је отпочео након чудесног проналажења његових моштију. Сијање над његовим гробом на Ђунтиру навело је османлијске власти да потраже благо на овом месту. Такве околности описане су у агиолошким и ли-

тургијским текстовима, насталим на самом почетку процеса развоја култа Светог Стефана⁹ (Половина 2013а, 349–350; Лукић 2020, 237–243). Почетну епизоду развоја култа моштију Светог Стефана Штиљановића, њихово објављивање, С. М. Љубиша сместио је у један бајковити контекст, пун неочекиваних обрта¹⁰ и романтичности.¹¹ Увођењем ратачког игумана у повест о проналаску Стефанових моштију, са једне стране, циљало се ка наглашавању принудних сеоба Паштровића услед млетачких притисака а са друге — поновног увођења Стефана Калођурђевића, сада као потурчењака Скендер паше. Шишатовачки игуман и аутор оснивачке повеље овог манастира Теофил, у којој се помиње и чудесно објављивање Стефанових моштију, а који је са својим братством приспео у ове крајеве из Жиче, такође је један од протагониста српских сеоба и напуштања „вековног огњишта“ (Половина 2013а, 350). Управо ове чињенице су могле дати идеју С. М. Љубиши да заокружи причу тако што је у епизоду објављивања Стефанових моштију укључио игумана Серафина. Све то указује на древни архетип поштовања светитељских моштију, који је у Цркви Христовој не само остварио своје трајно право већ постао и једно од њених обележја.

2.1. Култ Стефана Штиљановића у контексту феномена поштовања светитељских моштију кроз историју хришћанства

Порекло молитвеног поштовања светитељских моштију препознаје се у мартиролошкој сфери: наиме, мошти мученика још у раној Цркви

⁹ „Објављивање моштију Стефана Штиљановића описано је у Похвалном и Повесном слову, а помиње се и у Служби кнезу Стефану Штиљановићу. Иако је реч о опису који се заснива на уобичајеном обрасцу и општим местима, необичним се, ипак, чини околност да су у подизању моштију из првобитног гроба (*elevatio*) учествовали Турци, након што им се код гроба светог указало чудесно знамење.“ (Половина 2013а, 349–350).

¹⁰ „Проспе се глас као муња да се нашло некакво цјелокупно тијело, и да ће га Турци одријети пак сажећи. Кад чују фрушкогорски калуђери да су Турци отварали гроб деспота Стефана Штиљановића и да су му нашли моће непокварене, дођу код паше и помолу га да им дарује земне остатке њихова деспота, да их пренесу у који манастир. Паша то допусти и за вишу почаст нареди да једна чета турскијех војника допрати деспотово тијело до цркве. Међу овим калуђерима бијаше старац сиједом брадом до појаса, на кога паша често назираше, јер му се чинило да га је негдје поприје гледао. Кад калуђери пренесу свеца у манастир и дођу да паши захвале, при кретању с крај паше, Скендер обустави старог игумана и упита га откуда је и како га зову. ‘Мене зову Серафин Поповић’, рече смирено игуман. ‘Ја сам се родио и своју младост провео чак доље у арбанашком приморју, пак од млетачког зулума прешао овдје да се с миром Богу молим.’ ‘А која је она мрцина што сте је пренијели у манастир?’ припита паша. ‘Оно је тијело деспота Стевана Штиљановића, родом из Паштровића’, одговори игуман.“ (Љубиша 1969, 143–145).

¹¹ „*Romantični duh se osjeća i u predimenzioniranju uloge slučaja i malih događaja u stvaranju istorije.*“ (Vuković 1985, 39).

биле су схваћене и поштоване као реликвије првог реда. На тај начин, мученичке мошти и одређена врста непосредног контакта верних са њима представљали су извештај о будућности хришћана у вечном животу Царства небеског (Мирковић 1974, 48).¹² Њихово преношење у литургијску сферу формално је изражено изградњом посебних просторија — мартријума као анекса ранохришћанских базилика. Како смо више пута указали, једно од најпрецизнијих тумачења овог феномена предочио је Лазар Мирковић на основу анализе ранохришћанске гробнице са Петром и Павлом у нишкој Јагодин-мали (Јанићијевић 2022, 28–34). Поред тога, у овој интерпретацији феноменолошки је протумачен однос библијског универзализма и локалног мартиролошког култа,¹³ што постаје значајно како у погледу данашњег разумевања наведеног архетипа тако и у односу на нашу тему. Византијска престоница је временом постала велика ризница таквих реликвија све до раздобља њиховог преношења на Запад, особито у периоду након Четвртог крсташког рата и латинског заузимања Константинопоља. У западном делу царства под јурисдикцијом Римске Цркве, услед придржавања римског закона којим је било забрањено отварање гробова, поштовање светих моштију заживело је нешто касније (Прерадовић 2012, 192). Ефекат чуда, повезан са благодатним дејством вере и молитвеним поштовањем таквих реликвија допринео је ширењу и интензивирању култног статуса светих моштију, што представља и феноменолошки оквир настајања (рано)хришћанске уметности. С обзиром да је заузимала високо место у античкој култури, ликовна уметност у контексту култа, за ранохришћанске апологете представљала је одличје политеистичког паганства (Belting 2014, 9–11). Тек у мартиролошко-литургијској сфери пронађен је модус за уметничко постулирање стварности Царства небеског и то на основу приказивања мученика у рају.¹⁴ Истоветан ефекат мистичне

¹² Лазар Мирковић наводи пример из Житија Свете Меланије, која се на исхођењу сопствене душе молила Светим мученицима да је заступају пред Господом. На крају је изразила жељу да је однесу у цркву рекавши: „Носите ме што је могуће ближе Светим Мученицима“. То се свакако односило на неки мартријум који је обично постојао као анекс хришћанских базилика у којем су чуване свете мошти (Мирковић 1974, 48).

¹³ За разлику од Фридриха Геркеа који је сматрао да су у нишкој гробници наспрам зида са Христом, фланкираним Светима Петром и Павлом, „кнежеви апостола“ формално поновљени или да је реч о двојци јеванђелиста, Лазар Мирковић тврди да је реч о нишким епископима-мученицима, сахрањеним управо на том месту (Мирковић 1974, 19–22).

¹⁴ На исхођењу сопствене душе хришћани су тежили близини светих мученика што рефлектује и текст Опела: „Са светима (cum sanctis, μετὰ τῶν ἁγίων) упокој, Христе, душе служитеља својих...“ Таква тематика појавила се у ликовним приказима попут сцене из једног аркосолијума катакомбе Домициле (III–IV столеће), где је

присутности кроз мошти имале су и ликовне представе светих мученика у којима су хришћани локалне заједнице препознавали непосредне сопствене заступнике пред Лицем Господњим. Заједничка својства уметности и култа, извесно истобитије, постала су темељ развоја (рано) хришћанске уметности и ликовног представљања, оприсутњења (ипостазирања) субјекта/објекта вере, надања и љубави (1. Кор. 13) литургијских заједница. Митологизација визуелних садржаја представљала је незаобилазни степен у установљавању феномена слике у хришћанској култури свих раздобља до данас. Под „митологизацијом“¹⁵ са друге стране, подразумева се искорачење одређене личности или догађаја из пролазне сфере свакодневице, текуће историчности и узрастање до реликвијара вечности у светлости Царства небеског. Управо на основу структуралне и феноменолошке истинитости уметност је постала обележје култа што је нарочито изражено по питању светих моштију. Осим тога, ликовна уметност заснована на иконским елементима, те својством „презентности“ (оприсутњавања) представљала је погодан медиј за процесе преображаја профане у свету стварност (Halder 2011, 119–120). Такво суштинско и структурално тумачење такође је омогућио Лазар Мирковић, наглашавајући околност да тамо где није било светих моштију, постављане су иконе истих тих светитељских личности, најпре на зидове у катакомбама (Мирковић 1974).

2.2. Молитвено поштовање моштију Стефана Штиљановића и рефлексије у уметничким тековинама

Да је реч о трајној повезаности уметности и култа у домену поштовања светих моштију управо указује један пример, повезан са култом Светог Стефана Штиљановића. На икони Стефана Тенецког из 1764, која се данас налази у Галерији Матице српске у Новом Саду,

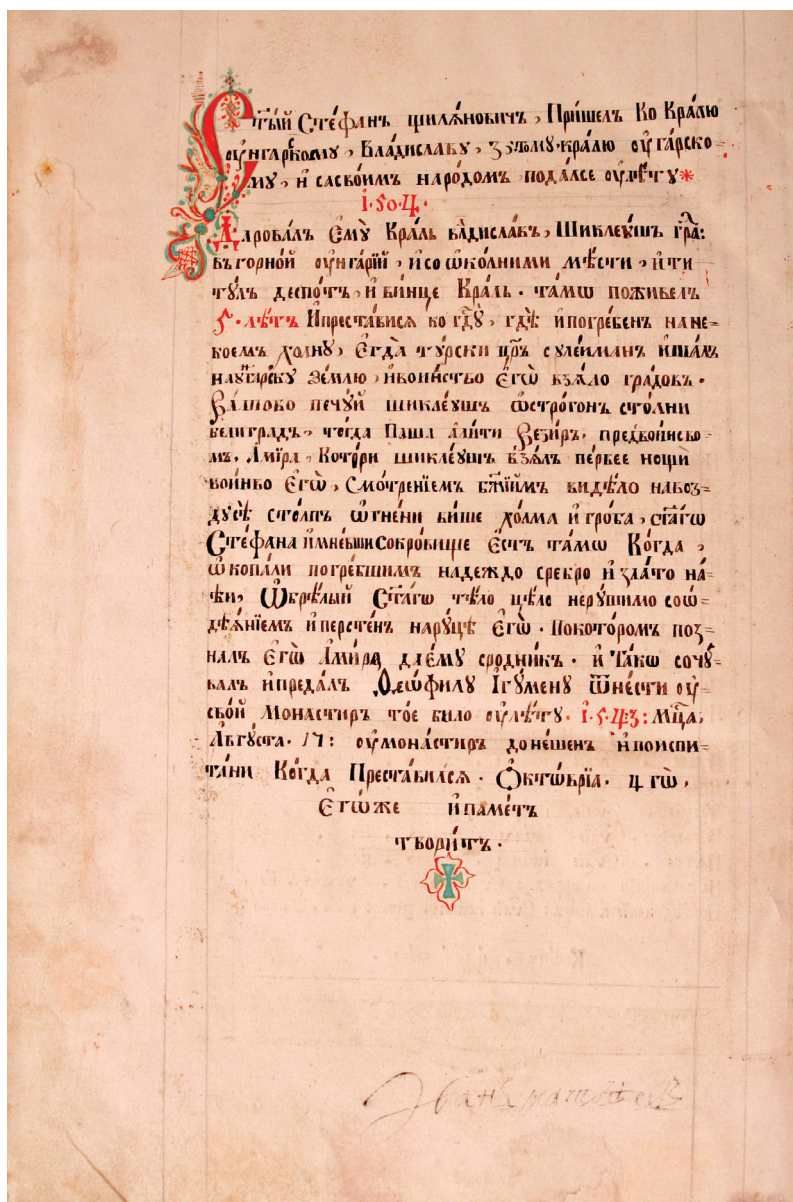
представљено увођење у рајски врт упокојене матроне Венеранде од стране Свете мученице Петрониле (Nicolai, Bisconti, and Mazzoleni 2002, 129–130).

¹⁵ На наведени аспект „митологизације стварности“ нарочито је значајно указивати данашњем свету, који се на изванредан начин, не само „ослободио“ наведеног појма и феномена већ га сматра производом одређене свести и одређене намене. Све то последица је извесног губитка чистоте и непоколебљивости вере, чија су формална обележја показатељи повезаности уметности и култа са митом на средишњој позицији: „При том под митом не подразумевам оно свечано што лаик обично повезује са том речју, а ни противпојам правом Богу хушћанства. Овде мит треба да значи само оно што се прича, и то тако да у то нико не може да посумња, утолико нам он нешто казује. Мит је нешто о чему се може причати, а да се нико не запита да ли је то и истинито. Он је она свеповезујућа истина у коју се сви разумеју. Управо то јесте оно што се тада примицало својој крају, саморазумљивост хришћанско-хуманистичке традиције“ (Гадамер 1999, 4).

Слика 4. Стефан Тенецки, Икона Светог Стефана Штиљановића, Симеона Српског, и архиепископа Саве и Арсенија из 1764. Галерија Матице српске. Преузето са интернет презентације Галерије Матице српске, <https://www.galerijamaticesrpske.rs/kolekcija/sveti-stefan-stiljanovic-prepodobni-simeon-srpski-sveti-arhiepiskopi-srpski-sava-i-arsenije/>.

приказани су с лева на десно — Свети Стефан Штиљановић, Преподобни Симеон Српски и Свети архиепископи српски Сава и Арсеније (слика 4). Поред Симеона Мироточивог — жупана Стефана Немање,

Слика 5. Запис о Светом Стефану Штиљановићу у шишатовачком Четворојеванђељу. Музеј СПЦ у Београду. Фото: Музеј СПЦ.

који је владарски заменио ангелским образом, на овој сцени Штиљановић је, условно речено, једини владар, што указује на другачији основ повезивања приказаних личности али и феномена прерастања локалног у универзалнији општехришћански тип култа: „Један од нај-

важнијих сегмената духовне културе која је настајала у манастирима Фрушке Горе и Срема јесу култови српских владара и светитеља, а у вези с њима, и књижевност која се тематски и жанровски наставља на средњовековну литерарну традицију. Међу култовима који су се развили у Срему свакако су најзначајнији култови сремских Бранковића, цара Уроша и кнеза Лазара, те култ Стефана Штиљановића, који је настао у манастиру Шишатовач“ (Половина 2013а, 348) (слика 5). Иста ауторка констатује и следеће: „Култови Стефана Штиљановића, сремских Бранковића, а нарочито култ кнеза Лазара, морали су за Карловачку митрополију бити значајни јер су потврђивали права и легитимитет живота српског народа на територијама северно од Саве и Дунава“ (Половина 2013а, 348). На другој икони Стефана Тенецког из исте године и исте збирке, на којој су с лева на десно приказани Свети цар Урош, Свети кнез Лазар и Свети Теодор Тирон, још је очигледнија повезаност уметности и култа око теме светих моштију. Наиме, једини основ заједничког приказивања тројице светитеља јесте тај што су им се у време настанка иконе мошти налазиле у фрушкогорским манастирима: Урошеве у Јаску, Лазареве у Врдничкој Раваници а Теодора Тирона у Новом Хопову, где се и данас налазе. Премда су наведене иконе биле намењене цркви у Старом Сланкамену што, свакако, евоцира сећање на Штиљановића као тамошњег шајкашког заповедника, Шишатовач заправо представља локус на којем је култ настао и био даље развијан. Како се сазнаје из текста службе, монаси су умолили Амира да им преда Стефанове мошти и свечано их пренели у Шишатовач.¹⁶ Паралела са краљем Милутином и његовим моштима у Бањској, коју је истакла Н. Половина, указује на више појава: најпре, очигледно да су се шишатовачки монаси према Стефану Штиљановићу односили као према ктитору те је култ најпре негован на локалном нивоу, да би, потом, заживео на ширем плану (слика 6). Према Митрополиту београдском и сремском Пајсију, оба манастира — Шишатовач и Кувеждин, подигнути су истим ктиторством Стефана Штиљановића и великог жупана (војводе) Теодора. Већ у једном османском дефтеру из 1566–1567. године, Шишатовач је назван манастиром Светог Стефана Штиљановића (Мана-

¹⁶ „Начин на који је установљен Штиљановићев култ могао би се упоредити једино са проглашењем краља Милутина за светитеља, што је, након што су се потврдила различита чудеса на Милутиновом гробу, после јутрења извршио игуман манастира Бањска, уз брујање звона и клепетање. На сличан начин, два века касније, поступио је игуман Шишатовца, када је донео мошти Стефана Штиљановића из Шиклуша у манастир. Установљење ових двају култова, према томе, повезује необична околност да су проглашење обавили игумани а не архијереји“ (Половина 2013а, 350).

Слика 6. Икона Светог Стефана Штиљановића из средине XVIII столећа. Галерија Матице српске у Новом Саду. Преузето са интернет презентације Српске православне епархије сремске, <https://eparhijasremska.rs/манастир-шишатовац/>.

Слика 7. Сребрни, позлаћени рељеф са приказом Стефана Штиљановића на окову Четворојеванђеља владике Максима из 1512. године (Рад Петра Смедеревца). Музеј СПЦ. Фото: Музеј СПЦ.

stir – i Īsveti Īšťfan Īškilatovit' nam-i diđer Šiřatovit') (Стојковски 2023, 390) (слика 7). Поред тога, на основу бројних приказа и сигнатура на њима се јасно уочава да је Стефан Штиљановић скупу Срба светите-

ља прикључен као последњи благодестиви владар.¹⁷ На тај се начин и приказује — његово владарско рухо на иконама можда не одговара историјској стварности, али је део култног обележја и представља видљиви печат идеје да је у питању последњи владар-светитељ. Из перспективе његове идентификације као народног вође и манастирског ктитора постаје јаснија и књижевна повезаност Штиљановићева са пуковником Вуком Исаковичем у знаменитом делу Ми-

лоша Црњанског „Сеобе“. Најпре, Исакович је забележен као ктитор шишатовачког звоника из 1742. а након смрти сахрањен је у овом манастиру. Такође је о његовом трошку у Бечу израђен бакорез са ликом Стефана Штиљановића, који је, потом, дариван Шишатовцу (слика 8). Повезаност двојице историјских личности, а истовремено и књижевних ликова, огледа се и у одолевању увек претећем усуду промене вере, схваћеном као „највеће проклетство“.¹⁸

Слика 8. Христифор Жефаровић, Свети Стефан Штиљановић, Беч 1753. Преузето из Милеуснић 2005, 30.

¹⁷ „Српска Црква је у обновљеној Пећкој патријаршији неговала немањићку традицију настојећи да у народу одржи сећање на некадашњу самосталност као средство у борби против иноверства и исламизације. Ова идеја се доцније проширује на слављење потоњих српских владара — деспота Лазаревића, Бранковића, и на крају, деспота српског Стефана Штиљановића“ (Зарић 1985, 74).

¹⁸ „Vuk Isaković je lik koji ima vjeru u nov život; ali isto tako u trenucima očajja izazvanim realnim ogorčenjem postaje nihilistički, asocijalni lik moderne usamljenosti i raz-

Слика 9. Првобитни кивот за мошти Светог Стефана Штиљановића. Музеј СПЦ.
Фото: Хаџи Марко Вујичић.

Иза оспоравања аутентичности моштију Светог Стефана Штиљановића и њиховог мешања са земним остацима Јована Капистрана стајали су политичко-верски разлози и претендовање на присвајање војних заслуга у ратовима са Османлијама (Петровић и Достић 2019, 423). Најпре је њихову аутентичност потврдио цариградски патријарх,¹⁹ а пред крај Првог светског рата специјална комисија Римокатоличке цркве са своје стране потврдила је аутентичност Стефанових моштију (Петровић и Достић 2019, 424). Првобитни кивот за мошти Светог Стефана Штиљановића, израђен у техници коштане-седефне интарзије данас се чува у Музеју Српске Православне Цркве у Београду (слика 9).

Литерарно-агиографска потка култа Стефана Штиљановића, са друге стране, како је то више пута наглашавано (Половина 2013а, 351–353), заснована је на милосрдном чину отварања житница у време глади и давања пшенице потребитима. Тиме је његов животопис доведен на библијску раван а паралела са Јосифом у Египту, осим што је по

оћарења. On, kao duša bez stalnog staništa, odbija proces enkulturacije i kulturne transmisije. To je naročito snažno prikazano u sceni težnje pečujskog biskupa da ga pokatoliči, što predstavlja i jedan vid ucjene: 'sjaj je u katolicizmu... Zar hoće da na sebe natovari patnju, kojoj nikad kraja biti neće, seobu duša svojih, ne samo dece svoje, promenu večnu, koja će kao kreć u grobu do veka da im grize meso s kostiju dok god budu u ovoj zemlji, iz koje ih više pustiti neće.'" (Braić 2008, 372).

¹⁹ „Колико је овај догађај заиста био важан сведочи и његов опис у светитељевој служби. Тропари који то описују налазе се у канону службе. У случају овакве, цариградске интервенције не ради се о канонизацији, него само о потврђивању већ чудотворно објављених моштију, у специфичним историјским околностима, у време отоманске доминације на Балкану“ (Лукић 2020, 243).

себи убедљива, пре свега рефлектује карактер рецепције Стефановог култа у српском народу, укључујући и војну сферу.²⁰

3. Стефан Штиљановић и војна служба

Истраживање ове подтеме одвија се у два правца. Најпре се тежи спознаји карактера и извесности војничких активности када је Стефан Штиљановић у питању, да би потом били сагледани значај и смисао његовог култа у оквирима војне службе, почевши од његовог блаженог уснућа до данас.

Свети Стефан Штиљановић последњи је канонизовани (Половина 2013а, 350; Лукић 2020, 243) српски ратник.²¹ У време његовог доласка из Паштровића у Срем свакако је било потребно организовати и обезбедити пловне путеве, то јест успоставити контролу пловних токова на овој територији. Борбене задатке на рекама од давнина и током средњовековља превасходно су обављале речне ратне флотиле. Најпознатија међу њима на овим просторима била је *Шајкашка флотила*, у чијем су саставу неко време постојале и посебне *Флотиле српских десноша*. Веома оскудни историографски подаци о животу Стефана Штиљановића, како је већ наглашено, остављају многа питања о његовом животу али и месту у историји отвореним. Тако је и са Стефановим војним деловањем. Доступни подаци о томе не могу се једнозначно и искључиво интерпретирати, што увек оставља простора за критичко преиспитивање и оспоравање. У наведеном раду „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни“ (Половина 2013а), Н. Половина наводи да „постоје чак три различите верзије о Штиљановићевом животу и судбини. „Према једној верзији он је био српски кнез, деспот или деспотски војвода, други извори га помињу као војводу краљевих шајкаша у Сланкамену, док трећа верзија приче Стефана Штиљановића уопште не препознаје као историјску личност“ (Половина 2013а, 348). Чињеница да је култ Стефана Штиљановића остао толико укореван у српском народу, поготову у родним

²⁰ „Истовремено, ако Стефана Штиљановића као Новог Јосифа желимо да сагледамо у светлости могућег надовезивања на претходну традицију, указује се потреба да се разјасни однос између два значајна чиниоца у култу овог светитеља који је, судећи по кулtnим списима, остао упамћен пре свега по свом милосрђу, али чији је култ у XVIII веку код Срба попримио облик изразито војнички“ (Половина 2013а, 356).

²¹ Будући да је култ Стефана Штиљановића отпочео проналажењем и преносом моштију у Шишатавац, досадашњи тумачи наглашавају околност да је то учињено од стране тамошњег игумана а не надлежног епископа, у чему се огледа извесна аналогност у односу на култ краља Милутина (уп. Половина 2013а, 350; Лукић 2020, 243).

Паштровићима и Срему где је провео значајан део свог живота, у потпуности демантују ову трећу могућност засновану на опсервацији Константина Јиричека, о чему сведоче и светитељеве нетрулежне мошти. Прва два навода из рада Н. Половине, заправо, не стоје у међусобној супротности и нису контрадикторни. Стога се обе верзије могу сматрати тачним.

Наиме, постоји реална могућност да је Стефан једно време, непосредно по доласку из родних Паштровића деловао као шајкаш па чак и шајкашки војвода, да би касније, на основу стеченог угледа и постао један од вођа српског народа у Угарској. С. Милеуснић такође наводи извесну теоријску дихотомију: „У историографији је подељено мишљење о томе када је кнез Стефан Штиљановић прешао из Паштровића у пределе преко Саве: да ли крајем XV века или после битке код Мохача“ (Милеуснић 2005, 11). Према њему вероватнија је прва верзија, односно податак да је Стефан дошао 1498. године у Срем, у Моровић, и то по позиву његове сроднице деспотице Јелене Бранковић-Бериславић како би јој помогао да се одупре агарјанској најезди. У време које је претходило пресељењу Стефановом из приморја у Угарску, Паштровићи су већим делом били под контролом Венеције а мањим — под контролом зетске лозе Црнојевића. У периоду од 1496. до 1499. године Османлије су у потпуности преузеле војну контролу најпре над земљама Црнојевића у јадранском залеђу, потом и над јадранском обалом све до Макарске (изузев Дубровачке Републике), па тако и над Паштровићима. Ова чињеница може да указује на то да је Стефан као паштровићки кнез одлучио да борбу са Турцима настави на другом месту, под другом хришћанском заставом. Имајући у виду горе наведене чињенице о његовом пореклу из тада граничног подручја Турске, Млетачке и Зете, за претпоставити је да је он још од своје ране младости развијао војне способности, као што је то био обичај код властеле у средњем веку. Наиме, претпостављало се да властелин треба да буде у стању да брани своје земље, али и да је за рачун свог феудалног господара спреман да ратује по његовом налогу. Ратничка спремност свакако је у његовом потоњем животу била од великог значаја и пресудна за Стефанову даљу судбину. Крајем XV столећа (1498. године) граница између Османског царства и Угарске била је јужно од Београда (освојен 1521. године). Шајкашка флотила је из свог средишта слободно маневрисала низводно Тисом, Дунавом и Савом. Уколико се као тачно време доласка Стефановог у Угарску прихвати крај XV столећа, не може се искључити могућност да је његова делатност једним делом била повезана и са тада активном улогом шајкашких јединица. Према историјским

изворима, које наводи и П. Селетковић, Стефан је већ 1508. године управљао поседом и барањским градом Шиклошем у данашњој Мађарској, 13 км северно од леве обале Драве (Seletković 2022, 29). Други град за који се у то време везује име Стефана Штиљановића је утврђење Валпово у данашњој Хрватској, које се налази на приближно 6 км јужно од десне обале Драве, отприлике 30 км низводно од Шиклоша (Стојковски 2023, 389–390). Простор између ова два града представља добру основицу за предузимање успешних војних операција дуж долине Драве и то са два потенцијална циља: спречавање непријатељског продирања дужином реке Дунава као и онемогућавање османлијског продора из правца средишње Босне ка Будиму, што је свакако представљало значајну препреку турском кретању ка Угарској. У књижевној интерпретацији светитељевог лика и живота савременог аутора Микице Илића „Сеобе Стефана Штиљановића“, у којој се помиње и Шиклош, претпоставља се управо одбрамбено ратовање на реци: „Оданде је, ‘са хиљаду коњаника и шајкашком флотом’ бранио земљу и градове од Турака, а веру и образ од Мађара“ (Ilić 2011). Након битке код Петроварадина 1526. године и Мохача 1527. године Турци су заузели леву обалу Дунава, док је Стефан Штиљановић, према наведеним доступним изворима, у то време проширио поседе на Михољанец и Глоговницу у Вировитичкој жупанији, добијене од Фердинанда Хабзбуршког, који се налазе на око 140 км северозападно од Валпова. Тиме се потенцијално повећава војни значај кнеза Стефана Штиљановића, те у прилог наведеног треба истаћи и чињеницу да је тада, будући у служби Ладислава Мореа (у то време феудалног господара Славоније и Барање), спомињан и као његов лични заменик (Seletković 2022, 25). Војни заповедник Стефан истакао се и у обавештајном раду о чему сведочи неколико сачуваних извештаја. Ови извештаји, како наводи П. Селетковић, писани су словенским језиком и ћириличним писмом, али су потом превођени и достављани врховним властима, представљајући у то време једини начин дипломатске кореспонденције између Османлија и Угара. У свим извештајима Стефан даје тачне (како се касније показало) податке о кретању Турака, као и податке о спремности и способности војске под његовом и командом Ладислава Мореа. Одбрамбена утврђења на јужним деловима Мореовихседа налазила су се под командом Стефана Штиљановића (Seletković 2022, 23). У једном свом писму он наводи и сопствено размишљање о ситуацији: „Шта можемо. Пливамо усред положаја као јабука посред воде“ (Seletković 2022, 24). Успешност Стефана Штиљановића у обављању војне службе огледала се у беспопштедном себедавању, али и у вели-

ком поверењу које је Море имао у њега, а што Стефан никад није изневерио. Бранећи поседе Ладислава Мореа, Штиљановић је осигуравао како угарску, тако и границу целокупног западохришћанског света са Османским царством. Обавештајни подаци које је Штиљановић слао не само да су били прецизни већ су представљали добар стратегијски ослонац.²² Осим тога, Штиљановић је имао добре везе на територијама под Османлијском управом (Seletković 2022, 26). Свакако, као што је већ наведено, изложено је само једно од могућих тумачења веома оскудних извора. Таква интерпретација темељи се на уверењу да је властелин средњовековне српске државе и титулар приморске земље Паштровића морао бити способан војно-поморски заповедник, који се, након што су његове земље потпале под турску власт, ставио у службу угарских великаша међу којима је живео и значајан број Срба.

Особито је важно истаћи чињеницу да је праведни кнез Стефан и након упокојења остао окосница окупљања српских православних официра у манастиру Шишатовцу, без обзира под чијом су заставом ратовали. Духовно племство уз народне певаче Тешана Подруговића, Филипа Вишњића и других окупљало се у манастирској порти око гусала као начина преношења усменог предања, поврх свега тражећи молитвену заштиту и заступништво Светог Стефана Штиљановића пред лицем Господњим. Са таквом надом долазило се пред светитељеве мошти а потом одлазило на фронт. Извесно сведочанство о томе оставио је други великан нашег рода, књижевник Милош Црњански у делу „Сеобе“. За нашу тему пресудан је фрагмент са описом сна ратника и пуковника Вука Исаковича, у време војевања против Француза на обали реке Рајне: „Кад једне ноћи Французи загатише рукавац и напустише таласе Рајне на опсадне јаркове, тако да се коњи подавише, кола поломише, топови заглибише, Исакович је у својој колиби мирно спавао. Сањао је да удаје кћер, што имађаше диван лик и стас Принцезе Александра Виртембешкога, али из онога доба када беше млада и не оваква какву је виде недавно. За ћерком му иђаше, по сну, најмилији светац његов, коме су и он и брат Аранђел, хтели да подигну цркву над очевим гробом, деспот Стефан Штиљановић. Деспот га погледа благо, заставши му чело главе, говорећи: „Отверстиа вижу двери смерти твоје, Исако-

²² „Pokazalo se da je Ladislav Móré bio sposoban velikaš koji je uspio osigurati materijalna sredstava za obranu svojih posjeda, a njegovu sposobnost dodato dokazuje to da je u obrani svojih južnih posjeda kao svog familijara uspio angažirati takođe sposobnog vojnog zapovjednika Stefana Štiljanovića, u kojega je, izgleda, imao bezgranično povjerenje“ (Seletković 2022, 25).

вичу, при последњем издихани! Жена твоја с червми истљети будет. И горкост душе твоје проиде. За долги твој живот тек твоји потомци обрести будут во ноћи благозачну Деницу.²³ Пошто је тако, заспава ко топ, разговарао у сну са светитељима и анђелима, хрчући, није се пробудио ни онда, када га вода преврну, заједно са колибом, у дубоки рукавац, што је, запуштен, разливао бујицу прекореле равни, испод утврђења.“ (Crnjanski 1966, 245). Црњански је пронашао бројне паралеле између Стефана Штиљановића и Вука Исаковића будући да су обојица војевали на страни Угара и Аустријанаца, приписују им се ктиторије у Шишатовцу и у ширем смислу схваћени су као „персонификације“ сеоба. Тиме се тежиште наше теме усмерава ка свештеном топосу манастира Шишатовца у којем је и настао култ Стефана Штиљановића, али и који представља први *хоспијитијум* његових моштију. Отуда потиче и поетска структура „Сеоба“ и детаља у којем се светитељ у сну јавља пуковнику Вуку Исаковићу. Свакако да је то засновано на уверењу да је Стефан схватан као молитвени заштитник и заступник православних Срба, најпре војника и њихових заповедника, у одређеном историјском континуитету. Осим околности да су недалеко од Шишатовца, на брду Ђунтир, откривене и откопане његове мошти а потом и пренете у манастир, сматра се да је у овој свештеној обитељи, испод пера патријарха српског Пајсија (Јањевца) настало *Крајко џовесно слово о Светиом кнезу Стефану Штиљановићу* (Стојковски 2023, 386). Стицајем туробних историјских околности с почетка Другог светског рата, Шишатовац постаје стратиште не само због тога што су одатле однете, а потом и похаране Стефанове мошти у кивоту, већ и као место пројављивања једног новог светитеља — Свештеномученика Рафаила Шишатовачког, односно игумана који је пострадао са својом монашком обитељи. У позадини књижевног повезивања Вука Исаковића и Стефана Штиљановића, поред тога што светитељ представља извесну парадигму сеоба услед угрожености на месту порекла, стоји и чињеница да су обојица вршили неки вид војне службе. У том контексту доспева се до још једне тезе, коју је на основу опсежнијег истраживања извора и претходних тумачења дефинисала Н. Половина — о Шишатовцу као „војничком маузолеју“, повоом чега тврди: „За статус Стефана Штиљановића као превасходно војничког заштитника и светитеља значајније су, изгледа, биле околности везане за сам манастир Ши-

²³ „Отворене двери смрти твоје видех Исаковичу приликом твог последњег издијаја. Из твоје ће жене црви (већ) изаћи и горчина душе твоје прође. Због дугова у твојем животу тек ће потомци твоји у ноћи угледати благозачну Деницу.“

шатовач, где су почивале његове мошти: још током XVI века, наиме, у припрати манастира Шишатовач сахрањиване су неке личности из војног сталежа, тако да већ у то време Шишатовач почиње да добија облик маузолеја војног племства да би у XVIII веку посебну групу ктитора приложника овог манастира формирали махом припадници војних, официрских кругова. Управо тада почињу да се истичу владарске и војничке особине Стефана Штиљановића, и управо се у овој фази развоја култа, под утицајем барокног начина размишљања, овај светитељ почео интензивније везивати за идеју хришћанског војника“ (Половина 2013а, 357). Нажалост, након пустошења и узурпације фрушкогорских манастира за време Другог светског рата од стране припадника НДХ, као и потоњег чудесног избављења моштију Светих Стефана, Лазара и Уроша те њиховог преноса у Саборну цркву у Београду априла 1942. године, али и завршетка рата у чијој је позадини вођена комунистичка револуција, след догађаја одвијао се на штету култа. Доласком прогонитеља Цркве Христове на руководећа места тадашње војске јењавало је и поштовање Стефанових моштију од стране војинства, те у потпуности долази до ишчезавања његовог култа у оквирима војне службе. Поновним успостављањем верске службе у српској војсци, на дан спомена праведног кнеза Стефана 17. октобра 2013. године, блаженопочивши Патријарх српски Иринеј заједно са тадашњим викарним Епископом јегарским Порфиријем освештао је војни параклис Светог великомученика Георгија и одслужио прву Свету Литургију у Генералштабу Војске Србије. Овај догађај може се схватити као симболични почетак и обнове култа Светог Стефана Штиљановића у војним оквирима. Управо Речна флотила, као једна од јединица српске војске, баштини традицију шајкаша што је био и повод да се храм у изградњи у оквирима касарне „Александар Берић“ у Новом Саду посвети шајкашком капетану и ратнику Светом праведном кнезу Стефану Штиљановићу (Ветерани Ратне морнарице 2019). У лику праведног кнеза, ратника и шајкашког капетана припадници Речне флотиле поново виде сопственог заступника пред Лицом Божијим. У оквирима спомен-парка „Непотопиви прамац у тихом пристаништу“ гради се војни храм посвећен шајкашком капетану и праведном кнезу Стефану (слика 10). На дан поменуте осамдесете годишњице преноса његових моштију, у Саборној цркви Светих Архангела Михаила, Гаврила и осталих бестелесних сила у Београду служено је свеноћно бденије у којем су молитвено учешће узели и припадници Речне флотиле (слике 11 и 12), обнављајући на тај начин традицију доласка српских официра пред нетљене мошти Светог Стефана Штиљановића, те тражећи ње-

Слика 10. Ентеријер Цркве Светог Стефана Штиљановића у Новом Саду — олтарска апсида.
Фото: С. Вагић.

Слика 11. Официри Речне флотиле на празничном бденију на дан Светог Стефана Штиљановића
у Саборној цркви у Београду. Фото: Редакција Градске инфо Нови Сад.

Слика 12. Празнично бденије на празник Светог Стефана Штиљановића у Саборној цркви у Београду. Фото: Редакција Градске инфо Нови Сад.

гову молитвену заштиту за извршавање бројних војничких задатака за „опште добро“ православног српског народа.

Закључак

Премда историјски извори не потврђују тезу да је Стефан Штиљановић представљао последњег средњовековног српског владара, управо је на овај начин остао упамћен о чему сведоче бројни ликовни и иконографски прикази у зидном сликарству и на иконама (Зарић 1985, 69–83), богослужбени текстови као и његово спомињање у наведеним књижевним делима. Културолошки оквири црквеног и народног памћења Штиљановићег светитељског лика, утемељени су на феноменима *очувања православне вере* у сложеним верско-политичким историјским приликама, *рајсној вишештви* у изузетно деликатном положају на граници са Османском царевином, те *милосрђа* и саосећајности са невољнима и потребитима на основу којих је упоређиван са старозаветним патријархом Јосифом. Још од сâмих својих почетака култ Стефана Штиљановића обилује симболизмом, који се из ужег круга манастира Шишатовца ширио према укупној сфери српског националног бића. Димензије молитвеног сећања на Светог Стефана Штиљановића на један својеврсан али индикативан начин, уочљиве су у оквирима војничких аспекта култа. Под тим се не подразумева искључиво традиција поимања Стефана Штиљановића као војничког

идеала, већ пре свега начин на који је његов култ обновљен након више од полувековног затирања у атеистичком друштву. Овај процес одликовала је извесна спонтаност која указује на неоспорну присутност и дубоку укорененост култа Стефана Штиљановића у свести православног српског народа као органског дела Цркве, а која је континуирано неговала спомен једног од аутентичних молитвених заступника православних Срба пред Лицом Господњим. У том светлу, сложеност структуре култа Светог Стефана Штиљановића представља и предмет интересовања истраживача српске културе и традиције.

* * *

Библиографија

Књижевни извори:

- Љубиша, С. М. 1969. *Приповетке*. Нови Сад: Матица српска — Београд: Српска књижевна задруга.
- Ilić, Mikica. 2011. „Seobe Stefana Štiljanovića (Nagrada Laza Lazarević za 2002. godinu)“. *Konkursi regiona. Konkursi iz sveta umetnosti na jednom mestu* (11. mart 2011). Посећено 25. фебруара 2023. <http://konkursiregiona.net/mikica-ilic-seobe-stefana-stiljanovica-nagrada-laza-lazarevic-za-2002-godinu/>.
- Crnjanski, M. 1966. *Seobe I*. Београд: Prosveta — Нови Сад: Matica srpska — Загреб: Mladost — Сарајево: Svjetlost.

Литература:

- Гадамер, Х-Г. 1999. *Европско наслеђе*. Београд: ПЛАТΩ.
- Давидов-Темерински, А. 2003–2004. „Традиционално и ново у раду Диче зографа (1819–1872/73)“. *Саопштења XXXV–XXXVI* (2003–2004): 143–164.
- Зарић, Р. 1985. „Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII/XIX века“. *Саопштења XVII*: 69–83.
- Јанићијевић, Г. 2021. „Национални и литургијски контекст приказаног лика Св. Прохора Пчињског и других балканских анахорета у Цркви Светог кнеза Лазара у Прибоју на Лиму“. У *Прејодобни Прохор Пчињски — 950 година у српском народу*, ур. Д. Марјановић, 236–254. Врање: Свеправославно друштво „Преподобни Јустин Ћелијски и Врањски“.
- Јанићијевић, Г. 2022. „Сепулкрални контекст као основ иконологије касноантичко-ранохришћанских уметничких тековина у интерпретацијама Лазара Мирковића“. *Теолошки погледи LV*, 1 (мај): 23–41.

- Јанићијевић, Г. М. 2023. „Материнства и туговања у фокусу зидног сликарства Богородичине цркве у Доњој Каменици“. У *Ниш и Византија XXI*, ур. М. Ракоција, 303–317. Ниш: Град Ниш — Универзитет у Нишу — Православна Епархија нишка — Нишки културни центар.
- Кучековић, А. 2007. „Лоза српских владара у цркви Манастира Ораховица“. *Зборник Народног музеја: историја уметности*, XVIII (2): 95–112.
- Лукић, Н. 2020. „Култ Стефана Штиљановића: литургијско-историјска анализа“. У *Зборник радова са Научног скупа Богословље и духовни животи Карловачке митрополије, Београд — Нови Сад, 16–17. децембар 2019. Год. 3, Богословље и духовни животи Карловачке митрополије у оквиру 800 година аутокефалије Српске Православне Цркве*, ур. Владимир Вукашиновић и Порфирије Перић, 235–250. Београд: Институт за културу сакралног — Монс Хемус — Институт за литургику и црквену уметност Православног богословског факултета Универзитета у Београду.
- Медиговић-Стефановић, М. 2012. „У трагању за изгубљеном историјом“. У *Пашићровићи (језик и књижевности)*, ур. М. Медиговић-Стефановић, 164–181. Београд — Петровац на мору: Удружење Пашићровића и пријатеља Пашићровића у Београду „Дробни пијесак“.
- Медић, М. 2005. *Сликарски приручници; Ерминија о сликарским вештинама Диониисија из Фурне / Διονυσίου του εκ Φουρνα ερμηνία της ζωγραφικής τεχνής*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе у Београду.
- Милеуснић, С. 2005. *Свети Стефан Штиљановић ратник и светиштел*. Будва: Духовни центар „Св. Стефан Штиљановић“.
- Мирковић, Л. 1974. *Иконографске студије*. Нови Сад: Матица српска.
- Митровић, Катарина. 2020. „Ротац и паштровски манастири: прилог проучавању генезе једног мита“. У *Градиште — манастир у Пашићровићима: зборник радова с Међународног мултидисциплинарног симпозијума одржаног 4, 5, 6, 12 и 13. новембра 2016. године у Пешировцу на Мору, Буљарици и Београду*, уредили Катарина Митровић Душан Медин, 135–150. Буљарица: Манастир Градиште.
- Пејић, С. 2009. *Манастир Свети Никола Дабарски*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Петровић, Д., и С. Достић. 2019. „Покушај оспоравања историјског наслеђа цркве и српског народа на примјеру Светог Стефана Штиљановића“. *Баштина*, св. 47: 415–427.
- Подскалски, Г. 2010. *Средњовековна теолошка књижевност у Бујарској и Србији (865–1459)*. Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду — Институт за теолошка истраживања.
- Половина, Н. 2013а. „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига 61, свеска 2: 347–362.

- Половина, Н. 2013б. „Свети Стефан Штиљановић као хришћански ратник“. У *Фрушка гора у књижевности: зборник радова*, ур. Љ. Пешикан-Љуштановић и други, 83–91. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Прерадовић, Д. 2012. „Преноси реликвија из Византије на Јадран у периоду VI и XI века“. У *Ниш и Византија XI*, ур. М. Ракоција, 187–208. Ниш: Град Ниш — Универзитет у Нишу — Епархија нишка.
- Проловић, Ј. 2015. „Живопис цркве Светог Прохора Пчињског од XIV до XV/XVI века“. У *Манастир Свети Прохор Пчињски*, ур. Н. Макуљевић, 223–231. Београд — Врање: Епархија врањска Српске Православне Цркве — Српски православни манастир Свети Прохор Пчињски — Центар за визуелну културу Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Радојичић, С. 1952–1953. „Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке“. *Старинар* III–IV: 77–81.
- Стојановић, А. 2012. „Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију“. *Токови историје: часопис Института за новију историју Србије* (1): 69–86.
- Стојковски, Б. 2023. „Стефан Штиљановић — прилози за историју и култ“. *Црквене студије* 20: 385–397.
- Belting, H. 2014. *Slika i kult: Istorija slike do epohe umetnosti*. Novi Sad: Akademiska knjiga.
- Braić, T. 2008. „Poetika (anti)sumatrizma u romanu Seobe Miloša Crnjanskog“. *Lingua Montenegrina; časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*, br. 1: 367–410.
- Halder, A. 2011. *Umjetnost i kult*. Zagreb: AGM.
- Nicolai, Vincenzo Flocchi, F. Bisconti and D. Mazzoleni. 2002. *The Christian Catacomb of Rome*. Regensburg: Schnell und Steiner.
- Seletković, P. 2022. „Stefan Štiljanović — od kaštelana do despota i sveca (prvi dio)“. *Scrinia Slavonica* 22: 9–41.
- Vuković, N. 1985. *Pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Електронски извори:

- Ветерани Ратне морнарице. 2019. „17. октобар 2019. Свети Стефан Штиљановић, српски деспот, шајкашки војвода и светац“. Ветерани Ратне морнарице — сајт Удружења „Ветерани Ратне морнарице“ (16. октобар 2019). Посећено 24. фебруара 2023. <http://veteraniratnemornarice.com/17-oktobar-2019-sveti-stefan-stiljanovic/>.
- Греговић, Ђорђе В. 2005. „О Паштровићима“. Пројекат Растко — Бока (5. мај 2005). Посећено 23. фебруара 2023. <https://www.rastko.rs/rastko-bo/ljudi/djgregovic-pastrovici/>.

- Збор. 2017. „Паштровићи“. Србски Народни Покрет „ЗБОР“ (28. септембар 2017). Посећено 23. фебруара 2023. <https://www.zbor.rs/pastrovici/>.
- Medojević, Slobodan B. 2012. „Sveti Stefan Štiljanović, knez plemena Paštrovića, gospodar hrvatskih i srpskih gradova“. Portal Montenegrina, kulturna kapija Crne Gore (27. novembar 2012). Посећено 24. фебруара 2023. <https://montenegrina.net/slobodan-b-medojevic-sveti-stefan-stiljanovic/>.

Примљено: 2. 3. 2023.
Исправљено: 15. 5. 2023.
Одобрено: 15. 5. 2023.

THE BLESSED PRINCE STEFAN ŠTILJANOVIĆ IN RELIGIOUS, NATIONAL, AND CULTURAL MEMORY — ON THE OCCASION OF 480 YEARS SINCE HIS BLESSED REPOSE

Presbyter Selimir D. Vagić

*Diocese of Bačka, The River Flotilla of Serbian Armed
Forces, Novi Sad*

Goran M. Jančićević

*Orthodox Youth Center “St. Peter of Sarajevo,”
Istočno Sarajevo*

Summary: *Marking 80 years since the transfer of the relics of St. Prince Lazar, St. King Uroš, and St. Stefan Štiljanović in 2022, as well as a small jubilee — 480 years since Štiljanović's death this year, initiated this research on the topic of how his life was translated into a cult. Attention is focused on its ethos as a reflection of universal characteristics (steadfastness in faith, and life in difficult and complex historical circumstances), military-political position and significance, as well as the meaning of the cult in ecclesiastical, historical, and cultural frame-*

works. In addition to historical sources and interpretations, parts of old Serbian hagiographic literature were used as well as parts of literary works in which Stefan's character appears.

With the aim of obtaining a more complete picture of Stefan Štiljanović, the analysis of written sources was supplemented with an iconographic analysis of the Saint's depictions in wall paintings from the area of Paštrović and Srem, as well as on icons. A wider platform was set for consideration of Stefan's origins as well as military-commanding activities in Srem and Baranja.

The veneration of the Saint's relics was observed in the liturgical-martyrological context in a broader sense, starting from the early Christian period. The further development of the cult in the narrower sense is seen within the framework of the Šišatovac monastery as a military mausoleum and in a wider sense — through the symbolic importance of Stefan Štiljanović according to the characteristics of preserving the Orthodox faith and works of mercy.

In the section on military service, the question of the possible role and participation of Stefan Štiljanović in the units of the Šajkaši flotilla on the water border of the Ottoman Empire and Austria-Hungary was raised. The military-intelligence role of Štiljanović was also pointed out. Descriptions of Stefan Štiljanović in the work "Skočidjevojka" by S. M. Ljubiša and "Seobe" by M. Crnjanski indicate the great importance and high place that the Saint has acquired in Serbian history, culture, and army. For this reason, it was customary for officers before decisive battles to come to his relics in Šišatovac for a blessing. After the reactionary events in the Second World War and the establishment of the socialist state system, this tradition was extinguished and restored at the beginning of this century.

Key words: St. Stefan Štiljanović, cult, relics, icons, army.